

ODCZYTYWANIE HISTORII ZAPISANEJ W KRAJOBRAZIE

READING THE HISTORY WRITTEN IN THE LANDSCAPE

Agata Zachariasz

Institut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska

Słowa kluczowe: krajobraz, ogrody krajobrazowe, kompozycja, kataster galicyjski
Keywords: landscape, landscape garden, composition, Galician cadastre

Wstęp

Krajobraz to termin wieloznaczny, a stosowany przez przedstawicieli różnych dziedzin, np. geografów, ekologów, artystów, architektów i planistów, ma różny wymiar. Pojęcie *krajobraz* jest różnie interpretowane: jako całe środowisko regionu, okolica i topografia czy fizjonomia środowiska naturalnego i kulturowego. Krajobraz nie jest statyczny, zmienia się w czasie, czytelne jest w nim oddziaływanie pomiędzy historią i miejscem, jest to rodzaj relacji otwartej, swoista narracja „krajobrazowa”. Postrzegany jest jako mniej lub bardziej harmonijny palimpsest czy *patchwork*, a nawarstwienia utrudniają odczytywanie historii w nim zapisanej, często wymaga wielodyscyplinarnych analiz i badań. Krajobraz może być źródłem estetycznej przyjemności jako układ harmonijny, kompozycja elementów naturalnych i kulturowych, dopełniony czasami o formy symboliczne. Zapisany jest w nim *genius loci* (duch miejsca). Oceniany bywa jako kompozycja przestrzenna, np. jako forma (cechy całości i relacje do jej części); linie (kanwa linearnych ciągów, granic, krawędzi); kolor; faktura (struktura powierzchni) czy układ wnętrza krajobrazowych. Mierzy się jego chłonność, bada jego wrażliwość, są metody oceny wartości ekonomicznej. Postrzegany też jest jako produkt kulturowy.

Krajobraz jest częścią dziedzictwa historycznego, obrazuje różnorodne wpływy kulturowe, jest odbiciem społeczeństwa, stanowi o tożsamości miejsca. Może być też postrzegany jako część szerokiej historii ekonomicznej i społecznej, czego przykłady stanowią np. rzymska centuriacja, angielskie *enclosures*, amerykańska siatka Jeffersona, ale to są również próby tworzenia przez Niemców krajobrazu narodowosocjalistycznego w okresie II wojny światowej na terytorium okupowanej Polski.

Artykuł prezentuje jeden ze sposobów odczytywania historii zapisanej w krajobrazie. Przedmiotem badań są założenia dworskie i pałacowe – wielkoskalowe komponowane krajobrazy. Stanowią one cenny element dziedzictwa kulturowego, obecnie w dużym stopniu utracony.

W odczytywaniu historii zapisanej w krajobrazie jednym z podstawowych źródeł informacji są materiały historyczne. Praca pokazuje przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych dla badań krajobrazowych, a w szczególności do analiz XVIII i XIX-wiecznych kompozycji ogrodowych (Zachariasz, 1996).

Ogrody angielskie

W XVIII wieku w Anglii dokonał się w sztuce ogrodowej zasadniczy przełom. Po wielu stuleciach dominacji rugowano z ogrodów wszelką geometrię, a w jej miejsce wprowadzono układy swobodne, dla których natura była niedościgłym wzorem. „Rewolucję ogrodową” zapoczątkował okres rokoka, a ugruntował oświeceniowy racjonalizm i późniejszy romantyzm. Poszukiwanie idealnego piękna znalazło odbicie w sztuce ogrodowej, odrzucono wzorzec kartezjański utrwalony przez Le Notre’a. Model, który stworzyła Anglia, z podstawowymi elementami kompozycji, głównymi tematami symbolicznymi i bogatą polemiką estetyczną, dotyczącą piękna, malowniczości i wzniosłości przedstawianego w ogrodach, przyjęto w całej Europie, wzbogacając o lokalne tradycje i kreując rodzimy „angielski” krajobraz. Ogrody nazywano „angielskimi”, później „landshaftowymi”. Ówczesne ogrodnictwo rozumiane było jako sztuka kształtowania ziemi, aspekt estetyczny kształtowania krajobrazu wysunął się na pierwszy plan. Jeden z twórców nowego stylu Aleksander Pope pisał, że przy zakładaniu ogrodów należy *radzić się we wszystkim geniusza miejsca* (Thacker, 1979). W zakładaniu posiadłości wiejskiej obowiązywały zasady gospodarki krajobrazowej (*landscape husbandry*), które przedstawił John C. Loudon (1806). Łączono rolnictwo i ogrodnictwo, wykorzystywano wodę, drzewa i formy krajobrazu, tak by służyły też celom użytecznym. Była to kontynuacja idei *ferme ornée* – ozdobnej farmy (The Oxford, 1991). Przesłanie znane było w Polsce: *Ogrody upiękniają Wiejskie Mieszkania, ale Ogrodem stać się może każde miejsce, każda Wioska, każdy folwark, najmniejszy kątek... Kiedy maiątek szczupły nie pozwala sadzić duże Ogrody, są sposoby, które małym kosztem przystroić mogą całe okolice, które na ów czas stają się Ogrodem Właściciela* (Czartoryska, 1807).

W Polsce około roku 1770, równocześnie z innymi krajami na kontynencie, zaczęły powstawać „ogrody angielskie”. Szybko stały się modne wśród najwyższych warstw społecznych, a z czasem stały się nieodzownym elementem siedziby szlacheckiej. Projektowanie ogrodu angielskiego wymagało szczególnych umiejętności: malarza landszaftowego dla jego znajomości perspektywy i kolorystyki, ogrodniczych dla właściwości roślin oraz metafizycznych dla ukrytych i symbolicznych treści zapisanych w scenach ogrodowych (Wodzicki, 1827). W tym czasie nastąpił rozkwit wydawnictw, stąd doskonałe opisy, traktaty, wzorniki oraz przekazy kartograficzne i ikonograficzne pomagające odczytywać historię zapisaną w krajobrazie. Ogromną wartość dokumentacyjną mają zbiory widoków, m.in. *Zbiór widoków celniejszych ogrodów...* (1825–1827), *Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi* (1828), *Krajobrazy polskie...* (1863), czy krajobrazy malowane przez Ordę (1873–1883), Vogla (1806) czy Stęczyńskiego (1847) (Zachariasz, 1998).

Znacznie rzadsze w historii sztuki ogrodowej są jednolite zbiory planów, takie jak zespół XIX-wiecznych austriackich map katastralnych, sporządzonych dla celów podatkowych. Jest to wyjątkowe źródło służące do poznania ówczesnego ogrodnictwa, zasad kompozycji, a nawet stosowanych w ogrodach elementów (Zachariasz, 1996).

Kataster

Kataster jest to opis, zwykle urzędowy, ziemi pod względem: rozległości, dochodów, urodzajności, oceny płodów, w celu jej opodatkowania. Nazwa powstała w starożytnym Rzymie za rządów cesarza Augusta (63 r.p.n.e –14 r.p.n.e) i była wynikiem połączenia nazw: jednostki podatkowej (*caput iugum*) i spisu pogłównego (*capitum registrum*) w jedno słowo *capitastrum*, od czasów średniowiecza zwanego *catastrum*. Wszyscy obywatele bez względu na przynależność do klasy społecznej składali zeznania o wielkości, rodzaju upraw i dochodach majątków. Jest to więc klasyfikacja i wymierzenie gruntów, sporządzenie opisów i planów oraz ocena dochodów. Jednolity kataster stał się podstawą do opodatkowania, wykazywał rzeczywisty dochód z ziemi i nieruchomości. (Wielka Powszechna, 1904).

Stan badań

W okresie przedwojennym opisywano historyczne katastry jako cenny materiał źródłowy przekazujący informacje ekonomiczno-statystyczne dotyczące rodzaju zainwestowania terenu, podziału własnościowego i sposobu upraw (Rutkowski, 1917; Styś, 1932). Dopiero prace powojenne zwracają uwagę na przydatność katastru dla historii urbanistyki. Stało się to za przyczyną badań Zbigniewa Wzorka (1951). Ukazują się też inne publikacje (Wydro, 1967), pośród których szczególne miejsce zajmują prace Janiny Stoksikówny (1975) i Aleksandry Czyżewskiej (1991).

Gerard Ciołek (1958, 1956, 1978) pierwszy wykorzystuje plany katastralne jako źródło przekazu kartograficznego do badań nad rozwojem sztuki ogrodowej. Kataster stanowił też ważny materiał kartograficzny i przedmiot analiz Janusza Bogdanowskiego (1966, 1995). Nigdy natomiast nie podjęto kompleksowej analizy tego problemu, tak jak w prezentowanej pracy. Zespół map traktowany jako jednolity materiał staje się podstawą do analizy kompozycji założen ogrodowych, przede wszystkim ogrodów Beskidu Niskiego i Pogorza, w oparciu o legendę, w zestawieniu z dziełami epoki, ze wskazaniem możliwości przenikania dzieł publikowanych i ich wpływu na sposób powstawania i rysowania map katastralnych (Zachariasz, 1996).

Kataster austriacki i galicyjski

Pierwszy nowoczesny kataster gruntowy został wprowadzony przez Austrię po przyłączeniu do cesarstwa austriackiego Lombardii (1713, 1714). Komisja mediolańska (1718) zarządziła, by wszyscy właściciele dóbr złożyli deklaracje o dochodach z posiadłości. W latach 1721–1723 przeprowadzono pomiary ziemi, sporządzono plany i poprzez taksacje wyznaczono czysty dochód będący podstawą do opodatkowania. Kataster ten nazwany mediolańskim wprowadzony w Lombardii w roku 1732 stał się wzorem dla innych krajów europejskich. Późniejsze katastry: to austriacki i pruski. Dla Polski okres powstawania i świetności ogrodów angielskich związany jest z upadkiem niepodległości. Rok 1772 przyniósł pierwszy rozbiór, a tereny, które dostały się pod panowanie Austrii, jako nowa prowincja, otrzymały nazwę Królestwo Galicji i Lodomerii.

Mapy katastralne

Ewidencjonowanie gruntów dla celów podatkowych rozpoczęto za panowania Marii Teresy w latach 1746–1756. Reforma oparta była na zeznaniach podatników. Spisy (1772, 1774 i 1775) nie przyniosły spodziewanych wyników (Stoksikówna, 1975). Za cesarza Józefa II, 12 kwietnia 1785, wydany został kolejny patent zarządzający reformę podatkową. Polegał on na spisaniu i pomiarze gruntów oraz obliczeniu z nich dochodu na podstawie urodzajności. Powstały wtedy księgi dochodu gruntowego sporządzone dla każdej miejscowości, stanowiące najważniejszą część tzw. *metryki józefińskiej*, ale nie dały spodziewanego efektu. Dopiero kolejne prace spowodowały wprowadzenie stałego katastru. Podstawą prawną do jego wykonania był patent cesarza Franciszka I z 23 grudnia 1817. W latach 1817–1861 na obszarze całego państwa przeprowadzono pomiar szczegółowy 30556 gmin katastralnych (Galicję mierzono w latach 1819–1858). Ta tzw. *metryka franciszkańska* zawierała opis i pomiar wszystkich gruntów użytkowych oraz obliczenie dochodu z nich na podstawie urodzaju.

W skład operatu wchodzi: mapy, księgi i akta (Wzorek, 1951; Barwiński, Wąsowicz, 1935; Czyżewska, 1991):

- **Mapy** sporządzane w skalach 1:2880, 1:1440 (dla dużych miast, a Wiednia nawet 1:720), 1:5760 (tereny górskie). Charakteryzują się następującymi cechami: 1. podkład map jednolity, oparty na triangulacji, 2. jednostką ewidencyjną jest gmina katastralna czyli gmina w granicach administracyjnych, 3. układ sekcyjny, plan sekcji zamieszczony na planszy tytułowej, 4. jednolita numeracja parcel dla całej gminy katastralnej, podana w liczbach całych, 5. rozróżnienie parcel gruntowych od parcel budowlanych (np. kolorem), 6. wtórny podział parcel oznaczono ułamkami, dotychczasowy główny numer pozostawał łamany przez liczbę parcel.
- **Księgi** zawierają: 1. rejestr parcel, 2. arkusze posiadłości gruntowej, 3. arytmetyczny spis posiadaczy, 4. alfabetyczny spis posiadaczy, 5. wypisy hipoteczne (nr, nazwisko właściciela, nr arkusza posiadłości gruntowej i numery parcel należących do danej nieruchomości). Ważna dla historyków różnych dziedzin jest decyzja o uzupełnieniu zapisu metrykalnego w księgach o pomiar przedstawiony na mapach katastralnych.
- **Akta** zawierają: 1. wykazy przybytków i ubytków, 2. manualia (szkice polowe, robocze), 3. szkice indykacyjne - odbitki litograficzne map z naniesionymi pomiarami polowymi.

Podstawą przedstawionych tu badań są te jednolite mapy. Linia rozgraniczającą wyznaczono dokładnie kształt i wielkość każdej działki – należącej do odrębnego właściciela lub posiadającej odmienny sposób użytkowania.

Mapy katastralne można podzielić następująco (Stoksikówna, 1971):

1. **Oryginały**, pierworysy map z pomiarów szczegółowych;
2. **Mapy ewidencyjne - litograficzne czystorysy** - były tzw. mokro - i - sucho- druki. Na nich nanoszono zmiany. Przygotowanie odbitki litograficznej trwało przeciętnie 2 lub 3 lata;
3. „**Wiedniki**”, specjalnie kolorowane odbitki litograficzne map oryginalnych, pochodzące z archiwum cesarskiego w Wiedniu. Sporządzane w jednym egzemplarzu, zostały odzyskane przez Polskę po upadku monarchii.
4. **Szkice indykacyjne**, czystorysy, na których nanoszono nowe elementy, np. budynki, drogi, rozbudowy, regulacje przebiegu dróg, rzek, potoków, zmiany stanu posiadania i podziały własnościowe.

Przy pomiarach wykorzystani zostali geodeci ze służby wojskowej, cywilni zaś wywodzili się z byłych urzędników technicznych ewidencji katastru podatku gruntowego (Czyżewska, 1991). Katastry rysowano i rejestrowano w terenie. Na podstawie tych pomiarów powstawał pierworys – redakcyjny oryginał mapy, na którym znajdowała się pełna treść do dalszego graficznego opracowania pod względem wymagań wydawniczych (Drabek, Piątkowski, 1989). Wykonany według legendy kolorowany, orientowany plan stawał się pod-

stawą do sporządzenia litografii. Na każdej planszy pierworsowej znajdują się nazwiska i podpisy wykonujących ją geodetów, na niektórych sekcjach nawet cztery nazwiska. Plany są bardzo dokładne, oznaczono nawet kwietniki w ogrodach, zielonymi i czerwonymi kropkami na jaśniejszym zielonym tle. Na płaszczyznach parterów w układach geometrycznych pokazywano układ roślin. W Wiedniu w biurze litograficznym z pierworsów wykonywano płyty litograficzne. Odbitki były sygnowane nazwiskami, najczęściej 2 rytowników. Z porównania wynika, że najdokładniejsze są pierworsy, w trakcie przetwarzania na litografie detale ulegały uproszczeniu. Egzemplarze map do prac bieżących nie były kolorowane, za wyjątkiem podstawowych oznaczeń: obiekty drewniane (kolor żółty), murowane (czerwony), wody (niebieski) oraz drogi (brązowy i szary).

Szczegółowa legenda

Legenda (rys. 1) – wzorzec rysowania planów katastralnych licząca 133 oznaczenia, nie była zamieszczona na planszach. Zamieszczono ją w instrukcji katastralnej (Instruction, 1924). Treść map jest niezwykle precyzyjna, dokładnie określony jest sposób użytkowania i rodzaj zainwestowania terenu. Występują nawet kasztany jadalne, oliwki i szafran. Pokazano pokrycie i zainwestowanie terenu, rodzaj dróg, materiał z którego zostały wykonane obiekty architektoniczne (drewniane lub murowane), rodzaj upraw, typ lasów, wszystko co było ważne do obliczenia podatków. Szczegółowa legenda nie znajdowała odzwierciedlenia w zapisie metrykalnym. Wzorzec rysowania obejmował też różne typy pokrycia terenu m.in.: *Ackerland* – pola uprawne, *Gartenland* – teren ogrodów oraz szczegółowe oznaczenia m.in.: *Ruine* (ruiny), *Flusse* (rzeka, strumień), *Bache* (strumień, potok), *Sandbänke* (ławice, mielizny).

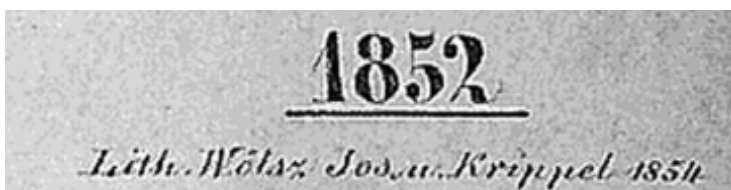

Rys. 1. Legenda oznaczeń na mapach katastralnych – *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters im Folge des ... Patentens vom 23 Dezember 1817 ausgearbeiteten Landesvermessung*, Wien 1824, ze zbiorów W. Gengi

Z punktu widzenia zapisu kompozycji ogrodowej rozrózniono: ■ ogród ozdobny (*Ziergarten*) – układ czterokwaterowy z kolistym placykiem, na którym jest usytuowana prawdopodobnie fontanna, ścieżki obsadzone są prawdopodobnie żywopłotem; ■ park angielski – (*Englische Anlagen*) o układzie swobodnym ma nieregularnie prowadzone ścieżki; oznaczono w nim drzewa liściaste, iglaste i grupy krzewów; ■ ogród warzywny (*Gemüse Garten*) – oznaczony jest regularnymi kwaterami, o skośnym 45° szrafie w dwóch kierunkach; ponadto w tej grupie umieszczono kasztanowce jadalne i ogród oliwny.

Metoda analizy planu katastralnego

Każda miejscowość posiadała zorientowaną mapę w układzie sekcyjnym. Plan sekcji, skala i podziałka zamieszczone były na planszy tytułowej. Tam też podawano nazwę miejscowości (z przedmieściami, czy przysiółkami), cyrkuł, rok pomiaru, nazwiska litografujących i rok ukończenia litografii. W rysunku planów można zauważyć powtarzanie się pewnych schematów i uproszczeń, co związane jest nie tylko z rozplanowaniem, ale wynika też ze skali ówczesnych metod kartograficznych i znajomości ukazujących się wtedy wzorników. Plany wykazują podobieństwa, co spowodowane było autorstwem rysunku litograficznego mapy i dokładną legendą. Na badanym terenie najczęściej litografującymi byli: Horrack i Krippel, Alborghetti i Krippel, della Torre i Winter C., Wölsz i Krippel (rys. 2).

Rys. 2. Stadt Sanok Galizien, Sanoker Kreis, pomiar 1852, litografia 1854 – Wölsz Jos., Krippel, skala 1:2880, AP Przemyśl

W szkicach indykacyjnych plany katastralne rejestrowały również zmiany jakie zachodziły na terenie parku. Korekty nanoszono nawet na pierworysach. Zwykle wykonywano je czerwonym tuszem, a wyburzenia, likwidację dróg lub zmianę przebiegu rzeki oznaczano przekreśleniem dwoma kreskami. Przykładem jest Glinik Mariampolski, gdzie na mapie z 1850 nie ma żadnych drzew iglastych, natomiast w późniejszym szkicu (niedatowany) pojawiają się drzewa iglaste. Ten sam szkic rejestruje inne zmiany przestrzenne, założenie zostało częściowo rozparcelowane pod powstającą rafinerię nafty. Inny przypadek to Bratkówka, gdzie na pierwotnym planie (1851) nie ma jeszcze obiektu, a na szkicu (1863) pojawia się niewielki zespół dworski o czytelnej kompozycji ogrodowej.

Założenie dworskie

Termin ten określa zespół wzajemnie powiązanych elementów, na które składają się: dwór czy pałac wraz z drogą dojazdową do nich, inne obiekty mieszkalne (np. oficyny), część gospodarcza często związana ze stawami, ogród, ogrodzenie z bramą i najbliższe otoczenie (Więckowska, 1991). Kompozycja całości wynika z programu użytkowego związanego z pałacem lub dworem i funkcją gospodarczą.

Elementy składowe założenia

W założeniu dworskim zwykle funkcja i ukształtowanie terenu narzucają rozwiązania. Wśród obiektów dominuje układ mający tradycje w baroku, czyli rozbudowana część zajazdna z kolistym lub eliptycznym podjazdem. Obok dworu często znajdują się inne budynki mieszkalne, np. oficyny. W zespołach większych lokalizowane symetrycznie po obu stronach dworu, np. Dukla. W większości przypadków jest to jeden obiekt nieopodal dworu lub wchodzący w skład zabudowań gospodarczych. Zabudowania gospodarcze to ważny element założenia. Często obsadzone są szpalerami np. Besko, Bieździatka. Obok zabudowań gospodarczych pojawiają się stawy. Czasami są to układy połączone potokami czy młynówkami, m.in. Fajslówka.

Ogród użytkowy

Ogród użytkowy najczęściej posiadał kompozycję geometryczną wynikającą z układu funkcjonalnego o kwatrowym podziale. Sady rozplanowywano najczęściej na dwa podstawowe sposoby: w szachownicę (Lublica) lub w cynek czyli piątkę (Łajsce, Rogi). Zdarzało się jednak, że wprowadzano swobodne linie na styku – ogród ozdobny i sad (np. Januszkowice, Trzcinica). Rzadszy był taki przypadek w warzywnikach (Skołyszyn). Stosowano kilka sposobów powiązania ogrodu z obiektem mieszkalnym. W założeniach starszych i obiektach niewielkich z reguły lokalizowane były nieopodal dworu. Wraz z nastaniem ogrodów swobodnych sytuacja ta zmieniła się i ogrody użytkowe, przenoszono na osie boczne lub odsuwano od części głównej, poza wewnętrzne drogi komunikacyjne. W przypadku sadów widoczny jest również pewien schemat w rysowaniu. Podobnie jak las, który znaczone obrysem, według granicy zasięgu i co jakiś czas dla czytelności rysowano odpowiedni rodzaj drzew (iglaste, liściaste), tak i w sadach często drzewa pojawiały się regularnie, rzędowo wzdłuż granic, a wewnątrz dużej czasami działki znaczone tylko pojedyncze drzewa bez układu i bez ścieżek. Mogło to również oznaczać, że wewnątrz pojawiały się inne uprawy.

Ukształtowanie terenu, układ wodny

Mapy katastralne nie pokazywały ukształtowania terenu, co z punktu widzenia interpretacji kompozycji ogrodowej stanowi utrudnienie. Można domniemywać o zmianie wysokości w oparciu o układ wodny, w ramach którego rejestrowano: rzeki, potoki, strumienie, młynówki, zbiorniki wodne, groble (ziemna, kamienna), kierunek prądu oraz związane z systemem wodnym obiekty takie jak: wodociągi, jazy, umocnienie brzegów, groble, kanały, przyzwanie, a przede wszystkim różne rodzaje mostów: drewniane, kamienny, drewniane z filarami, łańcuchowy, pływający, wiszący oraz mostki, kładki, wiadukty, jazy (drewniane, kamienne), faszynowe umocnienie brzegów i drewniane zabezpieczenie brzegów.

Staw z wyspą to jeden z elementów charakterystycznych dla epoki (Bieździatka, Ustronna). Stawy o charakterze gospodarczym nie miały większego znaczenia kompozycyjnego, choć np. w Dukli połączono funkcje ozdobne z gospodarczymi, a układ wodny podzielony groblami, urozmaicony był mostkami i wyspą z pawilonem. Czasami przekształcano stawy gospodarcze w stawy o charakterze ozdobnym z wyspą, na której zwykle sadzono drzewa (Słocina, Lipinki). Występują też długie stawy tzw. rzeka angielska (Frysztak, Zręcin).

Układ komunikacyjny

Układ komunikacyjny jest dobrze odwzorowany. Ważnym elementem jest droga dojazdowa, zwykle aleja. W rozwiązaniach późniejszych, romantycznych podjazd odbywał się przez ozdobny park, odsłaniając kolejne widoki (Słocina, Zagórzany). Rzadko zdarzały się takie przypadki jak Ropa, gdzie dojazd łączył ze sobą dwa istotne elementy struktury wsi: pałac i kościół. Wiele jest przypadków lokalizowania przy zjeździe do dworu, przy alei czy skrzyżowaniu: figury, krzyża lub grupy zieleni. Ważny był podjazd – kolisty lub owalny.

Wewnątrz założenia dążono do rozdzielenia różnych typów komunikacji z uwagi na funkcje: reprezentacyjną i gospodarczą. Były przypadki bardzo rozbudowanego układu komunikacyjnego, szerokie drogi dzieliły wtedy założenie, a nawet przecinały ogród ozdobny, np. Potok. W zależności od typu ogrodu drogi ścieżki spacerowe, aleje, dzikie promenady były rozmaicie kształtowane (szerokość, forma - proste, wijące). Ścieżki spacerowe służyły stopniowaniu wrażeń, miały za zadanie pokazać jak najwięcej różnych widoków. Rzadko występowała aleja do jazdy konnej – *riding* (Wzdów).

Budynki mieszkalne i gospodarcze

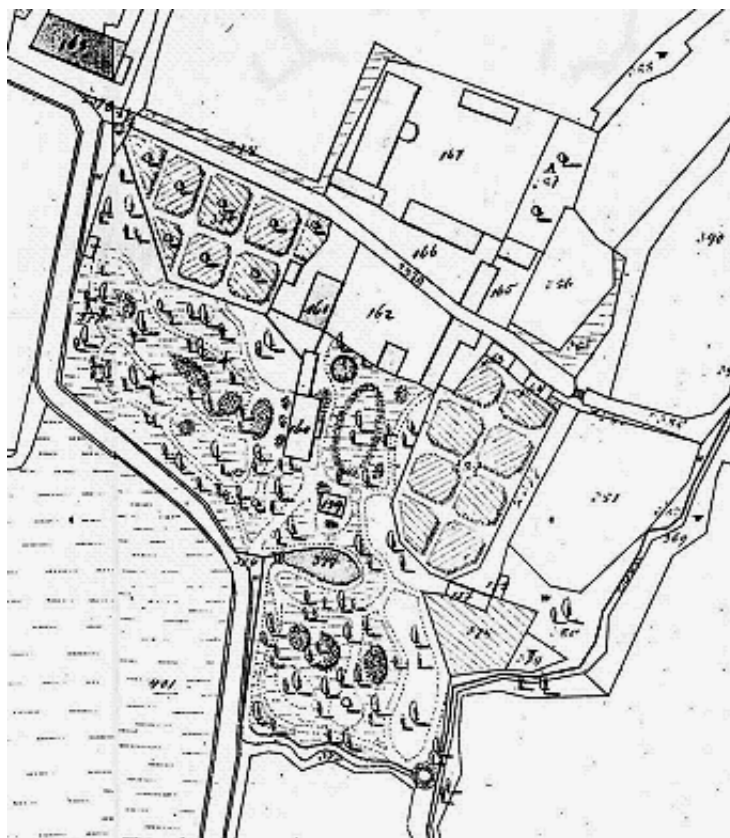
Plan pokazuje szczegółowo obrys zewnętrzny budynku oraz materiał, z którego został wykonany obiekt. W zespołach starszych częściej występuje dwór drewniany, w założeniach nowszych, o układach swobodnych, przeważają budynki murowane. Odrębne oznaczenia posiadają budynki gospodarcze: młyn, cegielnia, kuźnia, olejarnia, młyn wodny, tartak wodny, młyn prochowy, karczma, zajazd, czasami opisywany bywa browar lub gorzelnia.

W okresie baroku utrwalił się francuski rozkład rezydencji między dziedzińcem a ogrodem - *entre cour et jardin* (Miłobędzki, 1978). W ostatniej ćwierci wieku XVIII wykształcił się w polskiej architekturze, charakterystyczny typ pałacu, na rzucie prostokąta z wysuniętym ryzalitem od strony ogrodu portykiem od strony podjazdu (Ropa, Jabłonka, Nienadowa). Są również dwory o starszej proveniencji z alkierzami (Iskrzynia, Bieździadka), czy obronne (Szymbark, Jeźów). Park krajobrazowy w swej pierwszej fazie podporządkował sobie architekturę, zlikwidował wszelką regularność nie tylko w zakresie form roślinnych, ale również w rozplanowaniu. Romantyzm spowodował powstanie nowego typu pałacu o niesymetrycznym rzucie (Zagórzany, Gorajów). Częstym motywem tego typu obiektów jest baszta w narożu czytelna w planie.

Budowle ogrodowe

Legenda nie uwzględnia żadnego typu budowli ogrodowych za wyjątkiem kaplic (Dobrzechów, Łajsce), czasami opisana jest oranżeria (Potok). We wzorniku do rysowania umieszczono oznaczenie ruin, a w ogrodzie angielskim pojawia się altana nakryta szpiczastym dachem (Dukla). Na planach, na terenie ogrodów ozdobnych, widoczne są niewielkie budowle, najczęściej drewniane, na rzucie kwadratu lub prostokąta, rzadziej koła, można domniemywać, że są to altany lub pawilony. Pojawiają się w ogrodach o bardziej rozbudowanej kompozycji. Rzadko w jednym parku występują dwie (Falejówka, Zarszyn) czy nawet trzy (Czudec – rys. 3). Altany stanowiły zamknięcie alei, dopełnienie widoku, stały na placyku. Czasami są murowane, m.in. w Symbarku i Żółkwi, sytuowane na osi dworu. Lokalizowane są w miejscach skąd roztacza się piękny widok.

Rys. 3. Czudec – ogród o układzie swobodnym wykazujący cechy złożone; w centralnej cz. pałac z dobudówką, oficyny, na jego osi owalny kwiatnik z grupą drzew w centrum, przed dobudówką kolista staw z fontanną; w kompozycji charakterystyczne owalne kwiatniki, zamknięcia ścieżek drzewami samotnikami, do jednego z nich w cz. połudn. prowadzi aleja, staw z mostkiem, owalny kwiatnik przed elewacją ogrodową, dzika promenada, w cz. połudn. kolista placzyk z drzewami, altana na rzucie koła nad potokiem (prawdop. na kopczyku), ponadto 2 altany?; na ścieżkach w cz. zachodniej pojawiają rysowane tak jak mostki prawdopodobnie bramy lub treliáže; 2 geometryczne ogrody od strony połudn. 7 – kwater z czego 2 obcięte po przekątnej (może pozost. po 8-kwaterach?), kwatery obrzeżone żywopłotem? – dawne boskety lub sad, na osi dworek?; drugi ogród geom. 8-kwaterowy na osi dworu od strony wschodniej za podjazdem, kwatery obrzeżone żywopłotem; ścieżki swobodne przechodzą w układ geometryczny; założenie nad potokiem wzdłuż którego rozciąga się las; staw w cz. połudn.; na połudn. gorzelnia i cegielnia; [Markt Czudec mit der Ortschaft Przedmieście in Galizien, Kreis Jaslo, 1851-Lith. Horrack u. Krippl - 1853, 1:2880, WAP Rzeszów]

Popularne są mosty, częściej drewniane niż murowane. Można wyróżnić kilka typów: mosty przez rzeki angielskie (Polanka, Zręcin), mosty na wyspę (Zarszyn, Januszkowice), mosty przez strumyki, potoki i młynówki (Izdebki, Mała, Olszyny).

Roślinność

W legendzie oznaczono drzewa iglaste i liściaste, krzewy, „ulicę z drzewami” oraz drzewa owocowe, a szczegółowo kasztany jadalne, morwy, oliwki, ogród oliwny. Znalazły się w niej też: jeden gatunek drzew ozdobnych – kasztanowiec oraz drzewa ogławiane i żywopłoty. Na podstawie oznaczenia – drzewa owocowe – można określać sady, gdyż sad nie ma odrębnego oznaczenia. Pojawia się tak ważny element jak lasy z rozróżnieniem na: wysoki las: liściasty, iglasty, mieszany oraz niski las, krzewy, zarośla, łągi. Na podstawie wielkości drzew można wnioskować o ich wieku. W ogrodach niedawno założonych drzewa rysowano w dużym zmniejszeniu (Frysztak, Dydnia).

Rośliny w naturalnej nie przekształconej formie stały się głównym atutem ogrodu angielskiego. Z map odczytać można też elementy kompozycyjne: wielkie trawniki, samotniki, grupy, klomby, smugi, masywy, dzikie promenady, gaje, laski, lasy. W wielu przypadkach wykorzystywano istniejący las jak podstawę tworzenia nowego ogrodu (Babica, Jabłonka). Wciągano też las w większe kompozycje krajobrazowe, np. w Januszkowicach, gdzie z ogrodu ścieżka prowadziła na Winną Górę. Na obrzeżach parków często występuje dzika promienada służąca przechadzkom. Może to być serpentynowa, wijąca się lub nawet prosta ścieżka w lesie (Besko, Czudec, Frysztak). Często występuje łąg związany z terenami przywodnymi (Olszyny, Szymbark Łęgi, Skołoszyn).

Na badanym terenie, zdecydowanie przeważają drzewa liściaste. Są parki, w których nie ma w ogóle drzew iglastych, choć katastry pokazują również naturalne lasy iglaste. Drzewa iglaste występują często na obrzeżu parków w dzikiej promenadzie, często stosowane są w grupach lub klombach i jako samotniki. Elementy takie jak: samotnik (iglasty, liściasty), klomb, altana z drzew, aleja, szpaler, żywopłot nieformowany, *riding*, nie figurują w legendzie, ale można je odczytać na mapach. W Słocinie i Zagórzanach ścieżki przechodzą przez grupy drzew. Altana z drzew jest interesującym elementem kompozycji (Słocina, Libusza).

Szpalery w wewnętrznej kompozycji ogrodu odgrywają mniejszą rolę, ważne są natomiast jako obsadzenia granic (Grabownica, Rogi) czy przegrody (Jaszczew). Często obsadzano nimi część gospodarczą (Besko). Żywopłoty strzyżone występują głównie w ogrodach geometrycznych, obrzeżone są nimi kwatery (Jurowce, Biecz), stosowane są także jako ogrodzenie czy wydzielenie. W ogrodach geometrycznych tworzą z nich gabinety (Klimkówka). Żywopłoty niestrzyżone występują często na obrzeżach parku (Polna, Skołoszyn).

Płaszczyznę poziomą ogrodu stanowią oprócz komunikacji i luster wody przede wszystkim: trawniki, partery i kwietniki. W Gliniku Polskim jest parter wodny. Najczęściej kwietnik lub niewysokie płaskie klomby z krzewów rozwiązane są jako okrągłe lub owalne plamy rozrzucone na trawnikach (rodzaj koszy kwiatowych), rzadsze są kwietniki smugowe. Są też sytuacje, gdy przez kwietniki przechodzą ścieżki (Grabownica, Słocina, Dukla).

Plany katastralne są także doskonałym źródłem do odczytania i interpretacji kompozycji i powiązań przestrzennych elementów, oraz określenia: wnętrza, osi głównych i drugorzędnych ich zamknięć oraz dominant, subdominant i akcentów (rys. 4).

Młoszowa (1848–1850) – ogród z układem roślinności i rabatami wzdłuż ścieżek i zwartych masywów, na placzkach – altana i chiński parasol [AP Kraków]

Skołyszyn (1850–1852) – ogród o układzie swobodnym w momencie powstawania, widoczna aleja dojazdowa, a w ogrodzie drzewa iglaste i liściaste [AP Rzeszów]

Januszkowice (1850–1852) – aleja dojazdowa na osi podjazdu i dworu; klomb na południe od podjazdu; staw z wyspą na północ, wzdłuż stawu aleja [AP Rzeszów]

Glinik Mariampolski – szkic indykacyjny, schematyczny rysunek, na którym widoczna jest zabudowa ogrodu [UM Gorlice]

Rysunek 4

Wiarygodność przekazu katastralnego

Plan katastralny wydaje się bardzo wiarygodnym źródłem przekazu. Do dzisiaj jest stosowany przy rozwiązywaniu spraw własnościowych. Mogłoby powstać pytanie czy wiarygodne są pokazane przez katastry układy ogrodów. Wydaje się, że w zasadniczym kształcie są dość wierne, co znajduje potwierdzenie w wielu studiach i rozwarstwieniach stylistycznych obiektów. Występują też podobieństwa w sposobie rysowania i przedstawianiu układów ogrodowych w przypadku planów rytowanych przez tych samych autorów. Natomiast trudno dokładnie oddać takie elementy jak: gęstość lasu, udział gatunków liściastych i iglastych, wiek drzew. Można próbować, z dużą dozą prawdopodobieństwa określić gęstość (w sposobie rozmieszczenia symboli), a wiek na podstawie wielkości drzew. Czasami może budzić wątpliwość rozróżnienia ozdobnych ogrodów geometrycznych od ogrodów warzywnych i sadów.

Należy również brać pod uwagę możliwość upraszczania zbyt bogatej formy lub upiększania skromnej. Porównanie z innymi mapami z tego okresu potwierdza dokładność zapisu. Dowodem na dokładność pomiaru jest m.in. Słocina gdzie kataster w sposób niezwykle precyzyjny odwzorowuje kompozycję, obiekty i rośliny, co do dzisiaj możliwe jest do odczytania w terenie (Zachariasz, 1996). Zdarzają się również błędny i pomyłki, np. w Dombrówce czy w Krościenku Niżnym gdzie opisano Wisłokę, a nie Wisłok. Są mapy, w których pojawiają się błędy w rysunku lub źle podano odległości w rozmieszczeniu np. stawów i dużych skarp, np. Kościelniki (Genga, 1987). Niedokładności i przekłamania wynikały zwłaszcza w sytuacji bardzo pociętego terenu, ze skarpami, jarami, wąwozami.

Charakterystyka założeń ogrodowych występujących na terenie Beskidu Niskiego i Pogórza

Z pomocą katastrów zidentyfikowano 278 założeń, szczegółowo badano 163 obiekty. Wyodrębniono cztery główne typy ogrodów: ■ geometryczne – 31 obiektów (19%), ■ swobodne – 71 (44%) i ■ złożone, nawarstwione – układy gdzie występują równocześnie ogrody geometryczny i swobodny oraz ■ układy bezstylowe – 61 (37%). Wśród 163 obiektów 18 ma układ złożony (14%).

Powstające założenia cechowało podobieństwo wynikające z krajobrazu, ukształtowania terenu o dość złożonej konfiguracji, najczęściej położonego nad rzeką, siedliska przyrodniczego, a co za tym idzie zbliżony podstawowy zespół roślinny. Z historii sztuki ogrodowej w Polsce wynika, że jest to wczesna faza formowania się stylów swobodnych. Na badanym terenie najczęściej spotykane są ogrody niewielkie o swobodnym typie kompozycji. W przeciwieństwie do płaskiej środkowej Polski teren Beskidu Niskiego i Pogórza zdawał się spełniać wszelkie wymogi nowego stylu. Przeciętna wielkość ogrodu – 5–10 ha – powodowała, że często komponowany był jako jedno wnętrze lub zespół kilku wnętrz. Z niewielkich ogrodów znika nadmierna ilość budowli, podstawowym tworzywem były rośliny. Ogrody powstawały wielokrotnie w oparciu o istniejące zespoły leśne. Odchodzono od charakterystycznego dla dużych ogrodów rozbudowanego programu literackiego. Rezygnowano też z układu osiowego, tak charakterystycznego dla ogrodów geometrycznych, ale tutejsze ogrody angielskie nie unikały wzajemnych powiązań kompozycyjnych, zachowując czasami osiowość w części centralnej. Starannie komponowano zakresy widoczności, kadrując i ramując widoki. W oparciu o mapy katastralne można też wyodrębnić style ogrodów (Zachariasz, 1996).

Założenie dworskie stanowi świadectwo kultury, stylu i epoki. Jest kompozycją kulturową i architektoniczną, której składnikami są w pierwszym rzędzie żyjące rośliny, które są podatne na zniszczenia i odnawialne. Zespoły dworskie nie zamykały się w obrębie swoich granic, ale kompozycyjnie powiązane były z otaczającym krajobrazem, który stawał się integralną wartością kompozycji. Na skłonie zbocza, u stóp rzeki, zwarta ściana dziś wydawałoby się lasu, czy szpalery i aleje kreślące granice na polach, także remizy – to znaki historii i przemian. W odczytywaniu znaków historii zapisanych w krajobrazie bezcennym źródłem informacji stają się historyczne mapy. Badania austriackiego katastru gruntowego pokazały urodę i bogactwo ogrodów oraz potwierdziły, po raz kolejny, ogromną przydatność planów katastralnych dla kompleksowych badań polskiej sztuki ogrodowej – ważnego elementu dziedzictwa kulturowego.

Literatura

- Barwiński E., Wąsowicz M., 1935: Reformy Józefa II i jego następców i ich pozostałości archiwalne, [W:] Ziemia Czerwińska, R. I, z. 2, Lwów.
- Bogdanowski J., 1966: Ogrody włoskie pod Krakowem, Wydawnictwo PK, *Architektura i Budownictwo*, z. 1, Kraków.
- Bogdanowski J., 1995: Podkrakowskie założenia dworskie w świetle planów katastralnych (1848), [W:] *Dwór polski w XIX wieku*, Warszawa 1995
- Ciołek G., 1978: Ogrody polskie, Warszawa 1956; wyd. II, red. i uzup. J. Bogdanowski.
- Ciołek G., 1965: Z dziejów kartografii ogrodów, [W:] *Rejestr ogrodów polskich*, z. 3, Warszawa.
- Czartoryska I., 1807: Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów, Wrocław.
- Czyżewska A., 1991: Kataster jako źródło informacji o przestrzennych wartościach kulturowych, [W:] *Zeszyty Problemu Badawczego Ministerstwa Kultury i Sztuki*, Gdańsk z. 4.
- Drabek J., Piątkowski F., 1989: 1000 słów o mapach i kartografii, Warszawa.
- Genga W., 1987: Identyfikacja nawarstwień kompozycyjnych zabytkowego parku w Kościelnikach, [W:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, T. XXI.
- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters im Folge des ... Patentens vom 23 Dezember 1817 ausgeordneten Landes-Vermessung, Wien 1824
- Krajobrazy polskie w litografiach..., Warszawa 1863.
- Loudon J.C., 1806: A Treatise on Forming, Improving and Managing Country Residences.
- Miłobędzki A., 1978: Zarys dziejów architektury w Polsce, Warszawa.
- Orda N., 1873–1883: Album Widoków Historycznych Polski, Warszawa.
- Rutkowski J., 1917: Galicyjski kataster gruntowy jako podstawa statystyki własności ziemskiej, [W:] *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, T. XXV, z. III, Lwów.
- Stoksikówna J., 1975: Galicyjski kataster gruntowy jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa [W:] *Archeion*, T. LXIII, Warszawa.
- Styś W., 1932: Metryki gruntowe józefińskie i franciszkańskie jako źródła do historii gospodarczej Galicji, [W:] *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. II, R. 1932-1933, Lwów.
- Thacker Ch., 1979: The Genius of Gardening, London.
- The Oxford Companion to Gardens, Oxford 1991.
- Vogel Z., 1806: Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych ..., Warszawa.
- Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana, t. XXXV-XXXVI, Warszawa 1904, s.117-122, kataster, autorzy: S.A.Kempner, E.Chwalewik.
- Więckowska J., 1991: Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie, [W:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, Warszawa.
- Wodzicki S., 1827: O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu Drzew, Krzewów..., T. II, Kraków.
- Wydro J., 1967: Kataster gruntowy austriacki i jego znaczenia dla Galicji; [W:] *Studia Historyczne*, R. 10, 1967, z. 1/2.

- Wzorek Z., 1951: Galicyjskie plany katastralne, [W:] *Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*, R. 1, z. 2, Warszawa.
- Zachariasz A., 1996: Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju idei „ogrodu angielskiego” (na przykładzie Beskidu Niskiego i Pogorza), Kraków, praca doktorska, promotor: J. Bogdanowski.
- Zachariasz A., 1998: Polskie osiemnasto- i dziewiętnastowieczne traktaty ogrodnicze w bibliotece dworskiej – teoria i praktyka, [W:] *Dwór polski w XIX wieku*, Warszawa.
- Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi, 1828.
- Zbiór widoków cenniejszych ogrodów w Polsce, Lwów 1825–1827.

Summary

The paper describes the usefulness of cartographic and iconographic sources for landscape research, especially for analysis of the layout of 18th and 19th century gardens. The 18th century landscape gardening was understood as an art of earth shaping. At that time, aesthetic aspect of landscape shaping became a very important factor influencing the design.

Landscape is a part of historical heritage, and this is a patchwork influenced by different cultural trends and changes in the societies. All these factors affected historic identity of a place. Landscape studies provide valuable information about history of a place and local economy at particular time. These studies of landscape involve multidisciplinary research and analysis, when reading messages from the landscape patchworks.

This paper presents a methods of reading history from landscape. The studies were done using composed garden systems, which have lost their original splendor but are still valuable parts of cultural heritage. The studies are based on Galician cadastral plans, made in Beskid Niski and Pogorze, for a taxation purposes, in the years 1846-1854.

The maps are very precise and their legend contains 133 marks (including “English park”). The gardens in this area, especially “English gardens”, present a high level of garden design. The cadastral maps show how fast new European trends were adapted in our Polish culture and how easily they were developing in Polish landscape emphasizing its beauty. The characteristic feature of the gardens is regional variety. The region of Beskid Niski and Pogorze, which is very picturesque, full of forests, ravines, streams and rivers made this task much easier for the gardeners. Taking the cadastral maps into consideration, one can distinguish four types of compositions: formal, natural, composite and devoid of style layouts.

dr inż. arch. Agata Zachariasz
azachar@pk.edu.pl